

מהות מצוות תפילין של יד ושל ראש

שמעון שמחי

ראשי פרקים:

- א. אילו וכמה ברכות מברכים על תפילין של יד ושל ראש?
- ב. ראייה לשיטת התוס'?
- ג. למה כל אחד מהראשונים תפס גמ' אחרת כעיקר?
- ד. מה ההבדל במצווה בין תפילין של יד לשל ראש?
- ה. מה הביאור לשיטת ר"ת?
- ו. קשיים בביאורו של הגר"ד?
- ז. איך ר"ת הרמב"ם מסבירים את הפסוקים?
- ח. הסבר המהר"י ענגיל?
- ט. מה כוללת מצוות הנחת תפילין?
- י. הסבר מחלוקת הרמב"ם ור"ת בפירוש הפסוקים?
- יא. סיכום המחלוקת?
- יב. נפקא מינות מעשיות לאור מחלוקת הראשונים?

מאמר זה ידון בביאור שיטת הרמב"ם ור"ת במהות מצוות תפילין של ראש ותפילין של יד ובברכתם.

א. אילו וכמה ברכות מברכים על תפילין של יד ושל ראש?

איתא במס' מנחות (לו):

"אמר רב חסדא: סח בין תפילה לתפילה - חוזר ומברך. סח אין, לא סח לא, והא שלח רב חייא בריה דרב הונא משמיה דר' יוחנן: על תפילה של יד, אומר: ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו להניח תפילין, על תפילין של ראש, אומר: ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו על מצות תפילין! אביי ורבא דאמרי תרוייהו: לא סח - מברך אחת, סח - מברך שתים".

ופירש רש"י דברי הגמ', וז"ל:

"לא סח - אין מברך אלא על של יד בלבד. סח מברך שתים - כדשלח רב חייא".

לעומת רש"י פירשו התוס' (ד"ה לא סח) באופן אחר את דברי הגמ', וז"ל:

"פירש בקונטרס לא סח מברך אחת בין של יד בין של ראש סח מברך שתים להניח תפילין בשל יד ועל מצות תפילין בשל ראש ור"ת פירש לא סח מברך אחת לשל ראש מברך על מצות תפילין שזו היא ברכתו סח מברך ב' לשל ראש להניח ועל מצות וכן כתב בשימושא רבא דתפילין".

והנה צריך להבין בשיטת ר"ת, מדוע מפרש דברי אביי ורבא איירי לעניין תפילין של ראש בלבד, שהרי לכאורה פשוט הלשון מורה שאיירי לעניין שני ההנחות הן תפילין של יד והן תפילין של ראש כפירוש רש"י. וא"כ מדוע חולק על רש"י וסבור שאיירי בתפילין של ראש

בלבד, ומשום כך תמיד מברכים שני ברכות בהנחת התפילין¹²⁹ (ואם סח - שלושה)? ועוד צריך להבין היאך (ע"פ שיטתו) מברכים על מצווה אחת - תפילין של ראש - שתי ברכות¹³⁰?

ב. ראייה לשיטת התוס'

והנה איתא בגמ' ברכות (ס:), וז"ל:

"...הנכנס לישן על מטתו אומר משמע ישראל עד והיה אם שמוע... כי מתער, אומר: אלהי, נשמה שנתת בי טהורה... כי שמע קול תרנגולא, לימא: ברוך אשר נתן לשכוי בינה להבחין בין יום ובין לילה. כי פתח עיניה, לימא: ברוך פוקח עורים. כי תריץ ויתב, לימא: ברוך מתיר אסורים. כי לביש, לימא: ברוך מלביש ערומים. כי זקיף, לימא: ברוך זוקף כפופים. כי נחית לארעא, לימא: ברוך רוקע הארץ על המים. כי מסגי, לימא: ברוך המכין מצעדי גבר. כי סיים מסאניה, לימא: ברוך שעשה לי כל צרכי. כי אסר המייניה, לימא: ברוך אוזר ישראל בגבורה. כי פריס סודרא על רישיה, לימא: ברוך עוטר ישראל בתפארה. כי מעטף בציצית, לימא: ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו להתעטף בציצית. כי מנח תפילין אדרעיה, לימא: ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו להניח תפילין. ארישיה, לימא: ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו על מצות תפילין..."

וכתבו התוס' (ד"ה אשר קדשנו), וז"ל:

"בפ' הקומץ (מנחות לו. ושם) אמר לא סח מברך אחת סח מברך שתיים פ"ה דעל שתי התפילין קאמר דמברך ברכה אחת על שתיהן בלא סח בינתים. ודוחק לומר דלא הוצרכו שתי ברכות דלהניח ועל מצות אלא כשסח ועבר עבירה".

כלומר, מקשים התוס' שע"פ שיטת רש"י במנחות שבלא סח מברך אחת לשניהם, נצטרך לומר שהגמ' דהכא שאומרת שצריך לברך על שניהם - איירי רק כשסח. וזה לכאורה אינו כפשט הגמ', דמשמע ממנה שאיירי בסתמא ולא רק כשסח. ויותר מבוארת כוונתם בתוס' רא"ש (ד"ה אשר קדשנו) וז"ל:

"...ומכאן קשה לרש"י דפירש התם סח מברך שתיים להניח בשל יד ועל מצות בשל ראש אבל אם לא סח אינו מברך כלל בשל ראש, וקשה דהא הכא מסתמא בא להשמיענו חיוב הברכות שבכל יום מברכין אותם בני אדם ולא בעבר וסח..."

ועל כן, מפרשים התוס' את הגמ' כאן כפשוטה דאיירי אפי' כשלא סח, וז"ל:

¹²⁹ לכאורה היה אפשר לתרץ שאע"פ שבפשט המילים נראה שאיירי לעניין שני התפילין (כפרש"י) אעפ"כ בתוכן הדברים א"א לומר כן. שהרי הגמ' הבינה שר' יוחנן איירי אפי' כשלא סח ומכח כך הקשתה על ר' חסדא, וא"כ דוחק גדול לומר שזהו תירוץ הגמ' שר' יוחנן באמת איירי רק בסח שהרי א"כ:

א. מעיקרא מאי קס"ד, ולבתר כן מה התחדש!?

ב. בדברי ר' יוחנן לא משמע כלל שאיירי כשסח.

וע"כ פירשו התוס' שתירוץ הגמ' הוא (לא הסבר דברי ר' יוחנן (כפרש"י) אלא) הסבר דברי ר' חסדא עצמו שכוונתו הייתה רק לתפילין של ראש.

אולם באמת אי אפשר לומר שרק מכח זה פירשו התוס' ההיפך מפשט הגמ', שהרי א"ז קשה כ"כ, שמצינו בכמו"כ מקומות שהתירוץ הוא ההפך הגמור מהקס"ד, וכל הש"ס מלא באוקימתות. ועוד, שהרי באם מכח קושיות אלו לא פירשו כשיטתו דרש"י היה להם להזכיר זאת, ולא הזכירו בדבריהם שזהו טעמם. אדרבה, הזכירו טעם אחר לכך - "לא סח מברך אחת לשל ראש מברך על מצות תפילין שזו היא ברכתו" - ומשמע מלשונו שפשוט (ולא מכח הסוגיא דהכא) שישנה תמיד ברכה מיוחדת לשל ראש, ולכן על כרחך צריך לומר כבפנים (ראה סעיף ב).

¹³⁰ ראה לקמן סעיף ב' בדברי הגר"א.

"...לכן פר"ת דעל של ראש שהיא גמר מצוה ועיקר דיש בה ד' בתים ושי"ן מברך על מצות אבל סח חוזר ומברך שתים על של ראש וכן בשימושא רבא דגאונים ולפר"ת גבי סח מברך שתים אם יניח של ראש לבד דאין מעכבין זה את זה מברך שתים על של ראש בלבד ומה שלא הזכיר הגמ' על של ראש בלבד מברך שתים לפי שאין רגילות כלל להניח זה בלא זה דתפילין בי בר חבו שכיחי (ב"מ כט:) וכן פי' רבינו תם בתשובותיו וכן רבינו אלחנן בסדר תקון תפלה שלו כתב כן".

והנה שיטת רש"י צריכה ביאור, היאך מסתדרת עם פשט הגמ' הנ"ל המורה שמלכתחילה יש לברך ברכה מיוחדת על תפילין של ראש כדברי ר"ת?

ונראה לומר שנחלקו רש"י ור"ת בתר איזה פשט גמרא ללכת:

רש"י תופס את הגמ' במנחות עיקר דממנה משמע בפשטות (כמו שהתבאר לעיל) שמלכתחילה מברכים ברכה אחת על תפילין של ראש ותפילין של יד, ואילו את הגמ' בברכות דוחק ומעמיד בסח בין תפילה לתפילה. לעומת זאת ר"ת תופס את דברי הגמ' בברכות עיקר, דלכתחילה מברכים ברכה נוספת על תפילין של ראש, ואילו את הגמ' במנחות דוחק ומעמיד דאיירי רק לענין תפילין של ראש.

והנה אח"ז ראיתי שכעין זה ממש כתב גם ערוך השולחן, ואעתיק לשונו (כה, י):

"ופשטא דגמרא דמנחות (לו). דאמר לא סח בין תפלה של יד לתפלה של ראש מברך אחת סח מברך שתים משמע דברכה אחת לשתייהן וכן פירש"י אמנם פשטא דגמרא דברכות (ס:) שאומר כי מנח תפילין אדרעיה לימא ברוך וכו' להניח וכו' כי מנח ארישיה לימא ברוך וכו' על מצות וכו' מבואר שצריך שני ברכות וכן הוא בירושלמי ובמדרש תנחומא סוף פרשת בא ע"ש וכן פסק ר"ת ומפרש הא דמנחות דסח מברך שתים על של ראש לבדו ורש"י יפרש הך דברכות בסח".

ג. למה כל אחד מהראשונים תפס גמ' אחרת כעיקר?

אמנם עדיין צריך להבין מדוע עכ"פ תפס ר"ת את הגמ' בברכות דווקא כעיקר, וכן לאידך מדוע תפס רש"י את הגמ' במנחות עיקר?

ובהקדים:

הנה הקשה הגר"א (כה, ה) על שיטת ר"ת, וז"ל:

"...קשה מתוספתא פרק הנ"ל גבי ברכת תרומה ומעשר וז"ל היה מהלך להפריש תרומה ומעשרות מברך ברכה אחת וכן פסק הרמב"ם בפ"א מה' מעשרות הלכה י"ו שאם הפריש מעשר ות"מ ומ"ע ומ"ש בבת אחת ולא סח ביניהן מברך ברכה אחת ואם הפסיק ביניהם מברך על כל אחת ברכה הראויה לו וכ"פ טוש"ע י"ד סי' של"א סעיף ע"ח ולא הגיה שם הרב כלל הרי דיכול לברך ברכה אחת אפי' לכמה מצות שחלוקים כ"א בפ"ע ולא שם אחד להם רק אם לא הפסיק. ועוד היאך תיסק אדעתין לברך ב' ברכות על ש"ר כשסח ביניהם אחר שש"י כבר מונח וכן כשאין לו אלא תש"ר כמ"ש סי' כ"ו ס"ב והיאך יאמר ב"פ וצונו על מצוה א' ומ"ש מכמה טליתות של ציצית אם לבשם בבת אחת דמברך רק ברכה א' כשלא הפסיק ביניהם וכאן יברך ב' ברכות לבד להניח שבירך כבר על ש"י וקושיית תוס' דברכות ס' ע"ב ד"ה אשר כו' שדוחק לפרש שם כי מנח אדרעיה כו' ארישיה כו' בהפסיק. קושייתם פריך גמ' במנחות ל"ו א ומשני סח

מברך ב' לא סח כו' ור"ל דבברכות שם חשיב סדר ברכות וחשב נמי כמה ברכות נמצאו במצות תפילין כמו בתרומה ומעשר כנ"ל בהפסיק ביניהן ולפ"ז לא פליגי גמ' דילן עם התוספתא הנ"ל וירושלמי פ"ד דדמאי גבי תרומה ומעשר וכן עם הזוהר¹³¹ כנ"ל וכן דעת רב האי גאון ורב אחא משבחה וכן עיקר".

וביאר הגר"ד סולובייצ'יק (רשימת שיעורים ברכות ס:) את דעת ר"ת, וז"ל:

"...ונראה לתרץ דר"ת סובר שקיומי מצוות תפילין של יד ותפילין של ראש חלוקות אהדדי, דעיקר קיום מצות תפילין של יד הוא מעשה מצות הנחה וקשירה וכדכתיב בקרא "וקשרתם לאות על ידך", ואילו קיום מצות הנחת תפילין של ראש הוא שהגברא יהא מעוטר בתפילין, וכדכתיב בקרא "והיו לטטפת בין עיניך", דהיינו שמצותן שיהיו התפילין מונחין על ראשו. ויש להביא ראיה לכך דנחלקו רבינו אליהו ור"ת (עיין בתוס' מס' מנחות לה ב ד"ה משעת) האם יש מצות קשירה בכל יום. וכתבו התוספות "ומסתברא כדברי ר"ת בתפילין של ראש, וכדברי רבינו אליהו בתפילין של יד, דכתיב בשל יד וקשרתם לאות על ידך, דמשמע דכל שעה שמניח צריך לקשירה". ונראה דר"ל דמכיון דקיום מצות תפילין של יד הוא במעשה הנחה וקשירה על ידו, י"ל דנאמר בהם גם דין שצריך לעשות ולקשור גוף הקשר דתפילין ש"י בכל יום מחדש. משא"כ בתפילין של ראש שעיקר קיום מצותן הוא בהוייתן על ראשו, ולא נאמר בהם דין מעשה הנחה וקשירה, וממילא לא חל בהם דין לעשות ולקשור את גוף הקשר מחדש בכל יום. וכן יש להוכיח מהא דאמרין במס' ראש השנה (דף יז, א) דפושעי ישראל בגופן היינו מי שלא הניח תפילין של ראש מימיו דנקרא "קרקפתא דלא מנח תפילין", ולא מצינו שמי שלא הניח תפילין של יד בחייו שנקרא דרעא דלא מנח תפילין.

והביאור בזה משום דקיום מצות תפילין של ראש היינו שהגברא יהא מעוטר ולבוש בתפילין, ואם לא הניח תפילין של ראש מימיו חל חסרון בגברא ובגופו. משא"כ מי שלא הניח תפילין של יד נחשב כמי שביטל מצות הנחת תפילין על ידו ולא חל עליו חלות שם פושעי ישראל בגופו. וכן משמע מהגמ' לעיל (ו, א) ד"וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך אלו תפילין שבראש", דמשמע דקיום התפילין שבראש הוא שיהיו על ראשו.

ולפי זה מיושב שפיר שיטת ר"ת שמברך שתי ברכות נפרדות, ברכת להניח על התפילין של יד, דמצותה במעשה הנחה וקשירה על היד. ובשל ראש מברך על מצות תפילין שקיומו בהוייתן על ראשו. וי"ל דס"ל לר"ת דהא דאיתא בתוספתא שמברך ברכה אחת על הפרשת תרומות ומעשרות אף על פי שהן מצות חלוקות היינו משום דהויין חד מעשה מצוה של הפרשה ומעשה המצוה שוה לכולן, ומכיון שלא נתחלקו מצד מעשה המצוה שפיר מברך ברכה אחת להפריש תרומה ומעשר על כולן כאחת. ברם מכיון שמעשי המצוה דתפילין של יד ותפילין של ראש הם ב' מעשים נפרדים, דמעשה המצוה דשל יד הוא ע"י הנחה והידוק, ואילו המצוה דשל ראש מתקיימת בזה שהגברא מעוטר בתפילין, אי אפשר לברך עליהן ברכה אחת, ולפיכך מברך להניח תפילין על של יד ועל מצות תפילין על של ראש.

¹³¹ ראה גם לקוטי תורה שיר השירים ד"ה שימני כחותם, ספר המאמרים תרס"ה עמ' ה'. אמנם ראה ערוך השולחן (שם) סעיף י"ג.

ונראה דלפי הר"ת הטעם דמברך ב' ברכות על השל ראש כשסח בינתים, אף על פי שאין מברכין פעמיים על מצוה אחת, הוא משום דיש ב' קיומים נפרדים במצות תפילין של ראש - מעשה הנחה והויתם על ראשו. וכנגד שני קיומים אלו נתקנו שתי ברכות נפרדות - "להניח תפילין" ו"על מצות תפילין", והיכא דלא סח חלה ברכת להניח על השל יד דבה מקיים קיום הנחה גרידא, וברכת על מצות על של ראש, שעיקר קיומה בהיותו מעוטר בתפילין על ראשו. ומשום דלא הפסיק ברכת להניח שבידך על השל יד נמי חלה על התפילין של ראש, דבתפילין של ראש יש גם מצות מעשה הנחה כמו שיש בשל יד. ברם, כשסח והפסיק בינתים מברך להניח ועל מצות על השל ראש, דברכת להניח חלה על קיום ההנחה שבהנחת התפילין של ראש, וברכת על מצות חלה על קיום לבישת השל ראש. דס"ל לר"ת דבשל יד איכא רק קיום הנחה בלבד, ואילו בשל ראש יש ב' קיומים: א) קיום הנחה, ב) קיום לבישה דהיינו שהגברא מעוטר בתפילין, ולכן כשסח מברך ב' ברכות על השל ראש, דמקיים שני קיומים בשל ראש..."

ד. מה ההבדל במצווה בין התפילין של יד לשל ראש?

והנה ביאור זה דישנו גדר מיוחד בתפילין של ראש שיהיו מונחים על ראשו, לעומת תפילין של יד דהמצווה הינה רק מעשה הקשירה - מצינו כעין זה ממש גם בדברי הגאון הרגוצ'ובי שכתב (צפנת פענח תפילין ד, ד מהד"ת) וז"ל:

"...והנה באמת כך, דגבי תפילין של יד המצווה היא ההנחה (או הקשירה לשיטת ר"א), אבל בשל ראש המצווה שיהיה מונח... ועי' מנחות דל"ו ע"א גבי קודם אור היום¹³² - אך נ"ל דזה רק אשל יד דאם הניחם קודם אור היום צריך למשמש דשם הנחה הוא מצווה¹³³, משא"כ בשל ראש דהמצווה שיהיה מונח..."

¹³² וז"ל הגמ' שם: "ת"ר: תפילין מאימתי מברך עליהן? משעת הנחתן. כיצד? היה משכים לצאת לדרך ומתיירא שמא יאבדו - מניחן, וכשיגיע זמנו, ממשמש בהן ומברך עליהן. ועד מתי מניחן? עד שתשקע החמה, רבי יעקב אומר: עד שתכלה רגל מן השוק, וחכמים אומרים: עד זמן שינה; ומודים חכמים לר' יעקב, שאם חלצן לצאת לבית הכסא או ליכנס לבית המרחץ ושקעה חמה, שוב אינו חוזר ומניחן"

¹³³ הקשה לי חכם אחד על דברי הגאון הרגוצ'ובי שמהא דאיאתא הכא דמשמש בעלמא סגי לברכה (וכן כדאיאתא בסוכה (מו.) - "רבנן דבי רב אשי כל אימת דמשמשי בהו מברכי" - מוכח בהדיא דגם תש"י היא מצווה נמשכת, דהיינו שהמצווה היא שיהיה מונח על היד [וראה ב"ח (או"ח סימן כ"ה ד"ה ואם הפסיק בדיבור) שכתב וז"ל: "וא"ת מפני מה תקנו ברכת להניח ולא לקשור תפילין כדכתיב וקשרתם וכמו שתקנו (סוכה מו א, תוספתא ברכות פ"ו ה"ד) לישב בסוכה משום דכתיב (ויקרא כג, מב) בסוכות תשב וועל נטילת לולב מדכתיב (שם כג מ) ולקחתם לכם ולהתעטף (תוספתא שם ה"ט) מדכתיב (דברים כב יב) גדילים תעשה לך על ארבע כנפות כסותך אשר תכסה בה הכי נמי בתפילין. וי"ל דעיקר מצות תפילין הוא שיהיו מונחים עליו כל היום ואם היה מברך לקשור הוה משמע דבמה שקושר תפילין על ידו ועל ראשו רגע אחת ואח"כ מסירן יוצא ידי חובתו, לכך תקנו להניח דמשמע שיהיו מונחים עליו שעה אחת על כל פנים.]. דבאם לאו, היאך מברכים על משמוש בעלמא? והרי ברור ופשוט לכאורה דמשמש אינו חשיב כהנחה וקשירה כלל, אלא זהו משום שהמצווה נמשכת.

אולם ראה תוס' (סוכה שם, ד"ה דכל אימת) שכתב וז"ל:

"ולא אתפרש מאי הוא מברך אם מברכין לשמור את חוקיו כמו שמברכין בטר דמסלקין תפלתו או להניח כמו שמברכין בשעת הנחה כדאיאתא בהקומץ רבה (מנחות דף לו. ושם) דהכא הרי מונחין ועומדין ומסתברא דמברכין לשמור חוקיו כמו דמברכין לשמור בטר דמסלקין תפלתו כדאיאתא פרק בא סימן (נדה דף נא:)"

וראה ר"ן (סוכה שם, ד"ה וכתבו התוס') שכתב וז"ל: "ויש מפרשין דכל אימת דמשמשי היינו כשיצאו ממקומן להחזירן במקומן" - ועפ"ז מתורץ בפשטות.

אך כ"ז אפ"ל לומר התם בסוכה, אך הכא במנחות פשוט שמברך להניח ואפי' לא יצאו חוץ ממקומן. והנה, ע"פ הב"ח אתי שפיר דהרי המצווה היא שיהיה מונח בין של יד ובין של ראש - אך ע"פ המבואר בפנים צריך להבין היאך מברך להניח. אולם הנה כתב הרשב"א (מנחות שם, ד"ה תפילין), וז"ל:

"והמשמש אינו הנחה גמורה שיברך להניח על המשמוש אלא שאם היה מברך עליהם בלא משמוש איך יברך להניח וכבר הם מונחים בראשו ואינו עושה שום מעשה שדומה להנחה אבל הממשמש בהם ונזכר מהמצווה

וא"כ ע"פ הגאון הרגוצ'ובי מתבאר דהחילוק בין תפילין של יד לתפילין של ראש אינו רק שהם שני מצוות נפרדות - אלא דישנו חילוק מהותי בין תש"י לתש"ר. דבתש"י המצווה היא הפעולה (היינו פעולת הקשירה) ואילו לעומת זאת בתש"ר המצווה היא "שיהיה מונח" - דהיינו שהמצווה היא התוצאה - שהתפילין יהיו על ראשו.

והנה רבינו (ליקוטי שיחות לט, ואתחנן ב, ע"ש) האריך לבאר דזוהי (הסברת הגאון הרגוצ'ובי) שיטת הרמב"ם, ואעתיק לשונו:

"במניין המצות שבריש הל' תפילין, כתב הרמב"ם (אודות שתי המצות שבהלכות אלו): (א) להיות תפילין על הראש, (ב) לקשרם על היד.

וכבר תמהו מפרשים על זה שהקדים הרמב"ם כאן תפילין של ראש לתפילין של יד (וכן בספר המצות שלו, שמנה תפילין של ראש לפני תפילין של יד) - שהרי זה היפך סדרא דקרא, דבפסוק מפורש "וקשרתם לאות על ירך (והדר) והיו לטוטפות בין עיניך", וכן הוא סדר הנחתן, ד"כשהוא מניח מניח של יד ואח"כ מניח של ראש דכתיב וקשרתם לאות על ירך והדר והיו לטוטפות בין עיניך" (וכנפסק ברמב"ם), ואמאי הקדים הרמב"ם תפילין של ראש לתפילין של יד?

ותמיהה זו היא לא רק במנין המצוות, אלא גם בגוף ההלכות עצמן, דבכל פעם מקדים הרמב"ם הלכות תש"ר להלכות תש"י, החל מריש הל' תפילין שכ' "ארבע פרשיות אלו כו' ונקראין תפילין ומניחין אותן על הראש וקושרין אותן על היד", וכן אח"כ: בריש פרק ב' בכתבת הפרשיות, מתחיל "כיצד כותבין את התפילין של ראש כו' (ואח"כ) ושל יד כותבין אותם כו"; בפ"ג בעשיית הבתים - "כיצד עושים תפילין של ראש כו", ואח"כ "וכיצד עושין תפילין של יד"; וכן שם לענין סדור הפרשיות ("כיצד סדור הפרשיות, בתפלה של ראש מכניס פרשה אחרונה כו' (ואח"כ) תפלה של יד כותבם בארבעה דפין כו"), אורך הרצועות ("ואורך רצועה של ראש כו' ואורך רצועה של יד כו") ואופן קשירת הרצועות בבתים ("ומכניס רצועה של ראש בתובר שלה כו' וכן בשל יד קושר כו"); בריש פ"ד במקום הנחתם - "היכן מניחין תפילין של ראש מניחין אותן כו' ושל יד קושר אותה כו"; וכן שם לענין ברכת תפילין - "וכיצד מברכין על של ראש מברך כו' ועל של יד מברך כו".

ויש לומר הביאור בזה, ע"פ מ"ש בצפנת פענח על הרמב"ם, שיש הבדל בין תפילין של יד לתפילין של ראש, "דגבי תפילין של יד המצוה היא [מעשה] ההנחה או הקשירה. אבל בשל ראש המצוה שיהי' מונח". ויש לומר, שיסודו בלשון הכתוב עצמו, "וקשרתם לאות על ירך והיו לטוטפות בין עיניך", דגבי של יד נקט הכתוב מעשה הקשירה, ואילו בתפילין של ראש נאמר "והיו". וכן מדייק הרמב"ם במניין המצות בריש הל' תפילין - "להיות תפילין על הראש... לקשרם על היד".

ועפ"ז מובן בפשטות הטעם שמנה הרמב"ם תש"ר ותש"י לשתי מצות במנין תר"ג, כי תפילין של יד ותפילין של ראש חלוקים בעצם גדרם, דשל יד מעשה הקשירה¹³⁴, ואילו בשל ראש המצוה היא שיהיו מונחים על הראש.

והנה החילוק הנ"ל בין תש"י ותש"ר הוא לא רק בתוכן המצוה (אם הוא הפועל או הנפעל), אלא גם בזמן המצוה, דכיון שבשל יד המצוה היא הקשירה או ההנחה נמצא שקיום המצוה הוא רק ברגע של מעשה הקשירה או ההנחה¹³⁵, משא"כ בתפילין של

¹³⁴ ויש להעיר דבאמת מוכח להדיא ביאורו של רבינו בדברי הרמב"ם, דהנה כתב הרמב"ם (תפילין ד, ז) וז"ל: "...כל המצות כולן מברך עליהם קודם לעשייתן לפיכך צריך לברך על התפלה של יד אחר הנחה על הקיבורת קודם קשירתן שקשירתן זו היא עשייתן".

¹³⁵ דברי רבינו צריכים לכאורה עיון גדול, דהנה כתב הרמב"ם (ברכות יא, ה) וז"ל: "העושה מצוה ולא בירך אם מצוה שעדיין עשייתה קיימת מברך אחר עשייה ואם דבר שעבר הוא אינו מברך כיצד הרי שנתעטף בציצית או שלבש תפילין או שישב בסוכה ולא בירך תחלה חוזר ומברך אחר שנתעטף אשר קדשנו במצותיו וצונו להתעטף בציצית וכן מברך אחר שלבש להניח תפילין ואחר שישב לישב בסוכה וכן כל כיוצא באלו" - וא"כ לכאורה מוכח להדיא מדברי הרמב"ם דגם בתש"י "המצווה שיהיה מונח" דהרי מברך עליהם אחר הנחתם, וזהו משום "שעדיין עשייתה קיימת" - וא"כ מוכח לכאורה דדעת הרמב"ם דגם תש"י מצותה נמשכת.

אולם הנה גוף דברי הרמב"ם צריכים הבנה (בנוסף לכך שסותר דברי עצמו בפ"ד ה"ז מהלכות תפילין - ראה לעיל הערה 16) דהרי איתא במנחות (שם) דבהשכים לצאת לדרך בעי משמוש, ולכאורה הטעם דבעי משמוש הוא "דלהתעטף ולהניח משמע הלשון על התחלת הפעולה ולכן צריך משמוש בברכתן" (לשון המעשה בצלאל דיני ציצית ותפילין, סימן ד'), והמשמוש מועיל לכך דיחשב כתחילת הפעולה משום ד"הוי כאלו מניחם ומברך עליהם להניח כאלו היה מניחם" (לשון הרשב"א - הובא לעיל הערה 14) - וא"כ מדוע לא כתב הרמב"ם דבכדי לברך על תש"י בעי משמוש?

והנה כתב לתרוץ דברי הרמב"ם אדני היד החזקה (ד"ה העושה מצוה), וז"ל: "ואולי יש לחלק, דהתם בהשכים בבוקר לפני זמנה, דלילה לאו זמן תפילין, ועדיין לא חל החיוב עליו כשהניח או לבש ציצית ואם אח"כ הגיע הזמן החיוב היה צריך לחלוץ ולהניח שוב ובמקום לחלוץ מהני המשמוש, משא"כ כאן שרבנו מדבר שהניח ביום שהיה חל החיוב בזמן ההנחה ולא פקע החיוב מהתחלה, ולכן אין צורך במשמוש רק מכיוון שלא בירך צריך לברך עכשיו".

אולם תירוץ זה קשה מכמה טעמים:

א. הסבר זה דחוק מאוד (ראה מעשה בצלאל שם), דהרי באם לא פעולת ההנחה היא המצווה אלא המצווה היא שיהיו מונחים על ידו וראשו, מה גורע דחלק מן ההנחה (תחילתה) אינה מצווה? הרי מכיוון שהמצווה דתפילין (הן תש"י והן תש"ר) הוא שיהיה מונח עליו א"כ כשהגיע זמן המצווה החשיב כמונח עליו ויברך.

ב. ראה בית יוסף (או"ח ל), ד"ה ואם צריך - שכתב שאליבא דהרמב"ם ברייתא זו היא כמ"ד דלילה זמן תפילין.

ג. תירוץ זה א"א לאמרו כלל בדברי הרמב"ם אליבא דפירושו של רבינו, דע"פ תירוץ זה הוי (גם תש"י) מצוה נמשכת, ורק כשהניחם בזמן דלא חזי לברכה אזי המעשה (הנמשך כולו) לא חזי לברכה. אך אליבא דרבינו דשיטת הרמב"ם היא דלעולם מצוות תש"י היא מעשה ההנחה עצמו ותו לא, מאי שנא? דגם כשהניח ביום צריך משמוש קודם הברכה - דזוהי המצווה, ובאם לאו לא יברך. וא"כ הדרא קושיא לדוכתא מדוע לא פסק הרמב"ם דבעי משמוש?

ואחר העיון נתיישבתי לומר, דהכוונה בדברי הרמב"ם דהברכה מועילה היא לתש"ר בלבד (דברכת להניח משמעה מצווה נמשכת ולכן יכולה לחול גם אשל ראש - ראה דברי הגאון הרגוצ'ובי לקמן ס"ז, וכן ראה דברי ר"ת לקמן ס"ה. וראה גם פני משה על הירושלמי ברכות פ"ט ה"ג, ד"ה לא ייבה). משום דהרמב"ם (ונראה דזוהי גם שיטת התוס' בסוכה מו. ד"ה דכל אימת) - הובא לעיל הערה 14) חולק על הרשב"א וסבור דמשמוש אינו חובה הנחה כלל דהיאך יברך להניח על משמוש? ולכן על כרחך הטעם דהברייתא במנחות דבעי משמוש הוא עמ"נ שיזכר במצווה (ע"ד המשמוש בתפילין דהוא בכדי להיזכר בכך שהתפילין מונחים עליו ראה יומא ז, ב. ועפ"ז אתי שפיר דהמשמוש המוזכר בש"ס כולו גבי תפילין עניין אחד הוא - זיכרון) דהרי הולך בדרך וטרוד הוא ובכדי שיזכר זיכרון הראוי לברכה צריך מעשה ממש שיזכירוהו על המצוה. משא"כ הכא - שא"צ מעשה להיזכר דהרי אינו הולך בדרך. וא"כ מתבאר דדעת הרמב"ם בהבנת הברייתא במנחות אינה כדברי הגאון הרגוצ'ובי (ראה לעיל סעיף ג'). דהנה כתב הגאון הרגוצ'ובי דהמשמוש הוא בשביל תש"י, ואילו ע"פ המבואר הוא אליבא דהרמב"ם המשמוש הוא בשביל תש"ר, ואינו מועיל כלל לתש"י.

וע"פ המבואר אתי שפיר מדוע סבור הרמב"ם דהברייתא אתיא כמ"ד לילה זמן תפילין ולכן לא פסקה להלכה (כמש"כ בב"י שם) - דהרי באם הברייתא היא אליבא דמ"ד לילה לאו זמן תפילין, היאך מניח התש"י קודם זמן המצוה? דהרי, מפאת כך לא ייצא כלל יד"ח מצוות תש"י (ומשמוש לא סגי כמו שהתבאר) אלא רק יד"ח תש"ר. ומש"ה דעת הרמב"ם (כמש"כ הב"י שם) שהברייתא במנחות היא אליבא דמ"ד דלילה זמן תפילין, ולכן ע"פ דעת הברייתא יד"ח מצוות תש"י יצא, אך יד"ח הברכה עליהם לא יצא (דמדרבנן לא מברך עליהם בלילה - ראה בב"י שם) אא"כ הניח ממש מחדש, ושם א"א להניחם מחדש שהרי הולך הוא בדרך, משא"כ בתש"ר יצא הן יד"ח המצווה והן ידי הברכה. והשי"ת האיר עיני.

ראש שהמצוה היא שיהיו מונחים על ראשו, נמצא, דכל רגע ורגע שהוא לבוש מקיים מצוה.

ועפ"י הנ"ל יש לבאר הטעם שהרמב"ם הקדים בכל פעם תפילין של ראש לשל יד - דקדימה זו היא בהתאם לתוכנו של כללות ספר אהבה, שכולל (בלשון הרמב"ם) "המצוות שהם תדירות שנצטוינו בהם כדי לאהוב המקום ולזכרו תמיד". ובענין זה הרי העיקר הוא המצוה דתפילין של ראש שהיא מצוה תמידית, שבכל רגע שהוא לבוש בהם מקיים מצוה..."

ה. מה הביאור לשיטת ר"ת?

אמנם ביאור זה אי אפשר לאומרו לומר בדעת ר"ת, שהרי ע"פ ר"ת (כמו שביאר הגר"ד - הובא לעיל סעיף ב') גם ברכת להניח חלה גם על של ראש, שהרי בסח אליבא דר"ת מברך להניח גם על תש"ר בפ"ע. ובאם נימא כדברי הגאון הרגוצ'ובי שבתש"ר אין מצווה בפעולת ההנחה אלא רק בתוצאה שמונחים על ראשו, א"כ באם סח מדוע בעי לברך להניח על תש"ר?

אלא על כרחך צריך לומר דר"ת חלוק על הרמב"ם - דאליבא דהרמב"ם בתש"י המבוקש הינו רק פעולת ההנחה, ואילו בתש"ר המבוקש הוא רק התוצאה שיהיו על ראשו, ועל כן אליבא דהרמב"ם בסח מברך אחת על תש"ר ("על מצוות תפילין") דברכת להניח אינה נצרכת לתש"ר, דבתש"ר אין מבוקש בעצם פעולת ההנחה. לעומת זאת אליבא דר"ת גם בתש"ר ישנו מבוקש בעצם פעולת ההנחה - שהרי באם סח, מברך גם להניח על תש"ר (ובאם לא סח חלה ברכת להניח שמברך על יד גם על של ראש). אלא שבנוסף לכך (ובזה חלוקה תש"ר מתש"י) בתש"ר ישנו מבוקש גם בתוצאה - דהיינו - "שיהיה מונח" כביאור הגאון הרגוצ'ובי.

ו. קשיים בביאורו של הגר"ד

אולם נראה דביאורו של הגר"ד בדעת ר"ת קשה מכמה טעמים:

- א. אליבא דפירוש הגר"ד (בדעת ר"ת) דבתש"ר ישנם שני מבוקשים, פעולת ההנחה, ובכך שהתפילין מונחים על ראשו - מהיכן לומד ר"ת דבתש"ר ישנו גם מבוקש בפעולת ההנחה, הרי בתורה כתיב רק "והיו לטוטפות בין עיניך"?
 - ב. ע"פ ביאורו של הגר"ד בדעת ר"ת, הטעם שתקנו ברכה נוספת על תפילין של ראש הוא משום דבתפילין של ראש "המצווה שיהיה מונח". וע"כ הברכה אינה "להניח" דזו ברכה על פעולת המצווה, אלא "על מצוות תפילין" שזה מורה על כך שהמצווה (אינה פעולת ההנחה והקשירה אלא) "שעיקר קיומה בהיותו מעוטר בתפילין על ראשו"¹³⁶.
- אולם הנה ר"ת לא הזכיר כלל טעם זה בדבריו, אדרבה, הזכיר טעם אחר והוא - "דעל של ראש שהיא גמר מצוה ועיקר די ש בה ד' בתים ושי"ן מברך על מצוות".

כלומר, מדברי ר"ת מתבאר שמפני ב' טעמים קבעו ברכה נוספת על תש"ר:

- א. מפני שתפילין של ראש היא גמר מצוות הנחת תפילין¹³⁷.

¹³⁶ לשון הגר"ד, שם.

¹³⁷ וראה גם רש"י (מנחות שם) שכתב וז"ל: "להניח-דבשל יד מתחיל להניח, מצוות תפילין-דעכשיו גומר את המצוה". וראה גם רא"ש פסחים פ"א ס"י. ולכאורה מפשטות דבריהם משמע דהוי מצוה אחת (כדעת הסמ"ק (קנ"ג), וכן כדעת הבה"ג).

ב. תפילין של ראש היא המצווה העיקרית בין שני המצוות מפני "דיש בה יותר קדושה שיש בה ד' בתים והשי", לכן מפני חשיבותה קבעה ברכה לעצמה¹³⁸.

וא"כ מדברי ר"ת מתבאר שהטעם שתקנו ברכת "על מצוות תפילין" על של ראש אינה מפני ש"המצווה שיהיה מונח" כביאור הגר"ד¹³⁹, אלא מפני כך שיש בה קדושה יתירה והיא גמר המצווה.

ג. והוא עיקר¹⁴⁰: ע"פ ביאור הגר"ד בשיטת ר"ת, הטעם שמברכים על תש"י "להניח" – היא מפני שהלשון להניח מורה על כך שהמצווה הינה רק בזמן פעולת ההנחה ותו לא, לעומת ברכת "על מצוות תפילין" שמורה על שהמצווה היא "שיהיה מונח" ולא רק פעולת ההנחה לבדה¹⁴¹. אולם פירוש זה בנוסח הברכות א"א לאומרו כלל בשיטת ר"ת.

דהנה כתב הרא"ש (פסחים א, י) בשם ר"ת, וז"ל:

"ומה שחלקו במטבע ברכות יש מהן שתיקנו בעל ויש מהן שתיקנו בלמ"ד, ר"ת ז"ל היה נותן טעם לדבר: דכל מצוות דנעשות מיד שייך לברך עליהן על, כגון 'על מקרא מגילה', 'על הטבילה', 'על נטילת ידים', 'על הפרשת תרומה', 'על אכילת מצה', 'על אכילת מרור'. אבל 'להניח תפילין', 'להתעטף בציצית', ו'לישב בסוכה' – יש בהן שיהיו והלשון מורה על כך – להיות מעוטר בתפילין, ולהיות עטוף בציצית, ולישב בסוכה לאכול ולטייל כל היום... ומה שמברכין בתפילין של יד 'להניח' ועל של ראש 'על

אולם הנה באמת אין צריך לומר דר"ת ורש"י סבירי דחשיב מצווה אחת, אלא אפ"ל בפשטות שאע"פ שהם שני מצוות חלוקות שאינם מעכבות זא"ז (ראה מנחות מד:.) – אעפ"כ מצטרפות למעשה מצווה אחת שהרי בפסוק נכתבו ביחד, וא"כ מצטרפות שני המצוות למעשה אחד – שהאדם יהיה מעוטר בתפילין בראשו ובלבו. וא"כ עפ"ז נפקא לן דבמצוות תפילין ישנם שני דינים: א. המצווה הפרטית בתש"י ובתש"ר דבזה חלוקות זמ"ז ומש"י אינם מעכבות זא"ז ב. המצווה הכללית, דהיינו הוצאת פירות לעניין אחד. וה"ז ממש כמצוות שבת שאע"פ שמצוות חלוקות הם כל אחת בפ"ע, ואינם מעכבות זא"ז – אעפ"כ בכלם מקיים מצוות שבת והן מצטרפות ומשלימות זא"ז לעניין אחד דהיינו – "ביום השביעי תשבות" (משפטים כג, יב).

ע"פ חילוק זה תתיישב היטב קושיית הרמב"ן (השגות הרמב"ן לספר המצוות שורש יא) שהקשה על הרמב"ם וז"ל: "אבל הרב מנה התפילין שתי מצוות (יב - יג). ושתיים אלו נשנו משנה אחת התכלת אינה מעכבת את הלבן והלבן אינו מעכב את התכלת תפלה שליד אינה מעכבת שלראש ושלאש אינה מעכבת שליד. ואם נביט לעניינם הרי התפילין ייחשבו יותר ענין אחד, שכל מה שכתוב בזה כתוב בזה והעניין בהם אחד למען תהיה תורת י"י בפינו שומה כנגד הלב והמוח משכונת המחשבה. לבד אם יטעון הרב שזה המעשה אחד לבישת התכלת והלבן כאחד והתפילין שני מעשים, ולא יחשבו שני מעשים שאינם מעכבים זה את זה אלו שתי מצוות אף על פי שהוא מונה קרית שמע שחרית וערבית מצוה אחת (י"י) והקטרת בוקר וערב אחת (כח) ושני תמידין אחת (לט)" – דהרי אליבא דהרמב"ן באם כל מה ש"עניין אחד" חשיב כמצווה אחת, מאי שנא ממצוות שבת שגם בהם "העניין אחד" דהיינו מנוחה ושביטה ממלאכה ואעפ"כ הירו פשוט שמצוות חלוקות הם? אלא ע"כ שגם הכא מצוות חלוקות, אלא שמצטרפות לעניין אחד. וא"ז דומה לתכלת שהיא פרט במצוות ציצית ולכן אע"פ שאינה מעכבת מפני ש"העניין אחד" חשובה כמצווה אחת עם מצוות ציצית (שהיא עיקר). ועצ"ע ואכ"מ. וראה ביאור באופן אחר בלקוטי שיחות שם, סעיף ג.

¹³⁸ לשון רבינו הזקן – (ש"ע הרב כ"ה, יד). וראה ערוך השולחן (שם, י) שכתב וז"ל: ונראה לי ד"להניח" היא ברכת המצוה, ו"על מצוה" היא ברכת תודה שזכנו ה' לעשות אות בינו ובינינו. וזה שייך לשל ראש כמו שדרשו (מנחות לה:.) על קרא ד'וראו כל... כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך" – אלו תפילין שבראש... עיי"ש.

¹³⁹ וראה לקוטי שיחות שם, (ה) – שרבינו הזקן (ש"ע שם) בלשונו הזהב שינה מלשונו של ר"ת וכתב וז"ל: "ותקנו חכמים לברך עוד ברכה אחרת על תפילין של ראש לפי שהיא חשובה והיא עיקר המצווה. לכן מפני חשיבותה קבעה ברכה לעצמה" – ודייק שם רבינו שאע"פ שמקור דברי רבינו הזקן הם דברי ר"ת אעפ"כ – "מזה שרבינו הזקן השמיט הלשון 'גמר מצוה' וכתב רק 'שהיא חשובה והיא עיקר המצווה', משמע שס"ל, שתש"ר היא "עיקר המצווה" בכלל (בחשיבות). וע"פ דברי הצפ"ע אתי בפשטות, כי עיקר מצוות תפילין היא השל ראש, שהיא מצווה תמידית כל זמן שהוא לבוש בהם, משא"כ מצוות השל יד היא רק בשעת מעשה הקשירה (או ההנחה) – וא"כ ע"פ דיוקו של רבינו בדברי רבינו הזקן מוכח להדיא דר"ת אינו סבור דהטעם הוא מפני שתש"ר הוי מצווה נמשכת, דהרי באם כן היה לו לכתוב (עכ"פ בנוסף לטעמים הנ"ל) שהיא "עיקר מצווה", ולא "גמר מצווה" כמו שכתב.

¹⁴⁰ דמטעם ה' א"ז קשה כ"כ ד"ל (שאע"פ שלא הזכיר זאת בדבריו אפ"ל) דגם מטעם זה תקנו ברכת "על מצוות תפילין" על ראש. אמנם ראה לעיל הערה 21.

¹⁴¹ וכטעם זה כתב גם הדרישה (כה, א) בשם המהר"ל – "תקנו על של ראש 'על מצוה' ועל של יד 'להניח', משום דבשל יד כתיב וקשרתם לאות על ידך וקשירה והנחה חדא היא לכן מברכין להניח אבל בשל ראש כתוב והיו לטוטפות הרי שלא נזכר בה אלא לשון ההווי' לפיכך שייך בה על מצוות תפילין". וראה לקו"ש שם, הערה 28.

מצות, משום דלא רצו חכמים לתקן שתי ברכות זו אחר זו במצוה אחת שוות, ותקנו בשל ראש על מצות שהיא גמר המצוה.

ומוכח להדיא שא"א לומר שדעת ר"ת היא דהמצווה בתש"י היא רק פעולת הקשירה ותו לא, שהרי ע"פ שיטתו הטעם דמברכים 'להניח' על תפילין של יד היא מפני שיש בה שיהוי, וכדבריו – "והלשון מורה על כך - להיות מעוטר בתפילין"¹⁴². וא"כ על כרחך דבשיטת ר"ת צריך לומר דבין תש"י ובין תש"ר - "המצוה שיהיה מונח"¹⁴³. ומשום זה באם לא סח בין תש"י לתש"ר אינו צריך לחזור ולברך 'להניח' דברכת 'להניח' חלה גם על של ראש. אלא שבנוסף לברכת 'להניח' - "תקנו חכמים לברך עוד ברכה אחרת על תפילין של ראש לפי שהיא חשובה והיא עיקר המצוה ויש בה יותר קדושה שיש בה ד' בתים והשי"ן לכן מפני חשיבותה קבעה ברכה לעצמה"¹⁴⁴.

ז. איך ר"ת והרמב"ם מסבירים את הפסוקים?

אך הנה ע"פ המבואר בדעת ר"ת (דגם בשל יד המצווה נמשכת) צריך להבין, הרי לכאורה מקרא מלא דבר הכתוב (דברים ו, ח): "וקשרתם לאות על ירך והיו לטטפת בין עיניך" – שממנו משמע בפשטות (כמו שביארו רבינו והגר"ד באריכות) שבתש"י המצווה הינה הקשירה, לעומת תפילין של ראש שבהם מבוקש התורה הוא - "והיו" – דהיינו "שיהיה מונח". וא"כ היאך סובר ר"ת דגם בתש"י ישנה מצווה שיהיה מונח?

והנה יש לומר בפשטות דר"ת נסמך על פסוק אחר (שמות יג, טז)¹⁴⁵: "והיה לאות על ידכה ולטוטפת בין עיניך כי בחזק יד הוציאנו ה' ממצרים".

דהנה מפסוק זה משמע בהדיא דהן בתש"י והן בתש"ר המבוקש הוא – "והיה" – דהיינו "שיהיה מונח". וא"כ על פי זה לכאורה מתיישבת שיטת ר"ת.

אולם על פי זה צריך להבין בשיטת הרמב"ם, היאך מתיישב עם הפסוק הנ"ל דממנו משמע בפשטות דגם תש"י מצוותה - "שיהיה מונח"? ועוד, עדיין תיקשי לר"ת, היאך מתיישב ר"ת עם הפסוק "וקשרתם לאות על ירך והיו לטוטפות בין עיניך" דממנו משמע לכאורה בהדיא דרק התפילין של ראש מצוותם "שיהיה מונח"¹⁴⁶?

ח. הסבר המהר"י ענגיל

והנה כדברי הגאון הרגוצ'ובי דישנו חילוק בין תש"י לתש"ר, מצינו גם בדברי רבינו המהר"י ענגיל (גהש"ס לירושלמי זרעים א, מד) שכתב לבאר דזו דעת הירושלמי (ברכות ט, ג).

וכתב המהר"י ענגיל לתרץ היאך אינו קשה על שיטת הירושלמי מן הפסוק "והיה לאות על ידכה", וז"ל:

¹⁴² וראה ב"ח (כה, ד"ה ואם הפסיק בדיבור). הובא לעיל הערה 14.

¹⁴³ וראה ברכת אברהם (סוכה ליקוטים עמ' ערב, אות י) - שצידד לומר דגם בתש"י המצווה היא בתוצאה.

¹⁴⁴ לשון רבינו הזקן שם. וע"פ המבואר בפנים אין קשה כלל כל מה שהקשה הגר"א (הובא לעיל סעיף ב') - דבאמת חלה ברכת להניח גם על תש"ר (וה"ז ממש כברכה אחת על תרומות ומעשרות) אלא דחכמים הוסיפו ברכה מיוחדת על תש"ר מפני קדושתה ומפני שהיא גמר המצווה כמבואר בהדיא בדברי ר"ת, ולא זכיתי להבין תורף קושיותיו.

¹⁴⁵ שהוא אף קודם לפסוק בפרשת ואתחנן.

¹⁴⁶ ואי אפשר לומר דזוהי מחלוקת ר"ת והרמב"ם בתר איזה פסוק ללכת, דפשוט וברור דז"א - דעדיין תיקשי סתירת הפסוקים.

"...וסברת הירושלמי דתש"י המצוה רק הקשירה על היד, אבל גוף מה שמונחין על היד אינו מצוה כלל. ומשא"כ בתש"ר מה שהם על הראש הוא מצוה וכמ"ש "וקשרתם לאות על ירך והיו לטוטפות בין עיניך" - דבש"י רק הקשירה המצוה ובשל ראש המצוה שיהיו על הראש. ואף דכתיב במקום אחר "והיה לאות על ידכה", מ"מ כיון דשני קרא כאן בדיבורי' בזה משל יד לשל ראש, אתי האי קרא ומגלה גם אאיך דגם שם הכוונה רק שתתנם על היד אבל אין גוף ההוי' מה שהם על היד מצוה, רק מעשה הנתינה הוא המצוה ולא יותר..."

והנה ע"פ דבריו אלו, היה אפשר לכאורה ליישב גם את דעת הרמב"ם. אולם ביאור זה גופא צריך עיון גדול, דאע"פ דמצינו פסוק אחר דממנו משמע באופן אחר, היאך אפשר לומר דהפסוק ד"קשרתם לאות על ירך" מגלה הכוונה בפסוק "והיה לאות"?! דהרי משמע בפירוש מן הפסוק ד"והיה לאות" - דגם בתש"י ישנה מצווה שיהיה מונח. דהרי גילוי מילתא הוי בדבר שאינו משולל (בפירוש עכ"פ) מן העניין המלמד, אך הכא הרי הפסוק "והיה לאות" משולל בפירוש מן התוכן הנלמד מן הפסוק "וקשרתם לאות".

וא"כ עדיין צריך להבין היאך מתיישב הרמב"ם עם הפסוק "והיה לאות", וכן לאיך, היאך מתיישב ר"ת עם הפסוק "וקשרתם לאות"?

ט. מה כוללת מצוות הנחת תפילין של יד?

יש לומר ביאור העניין - בהקדים ביאור עניין אחר:

ע"פ מה שהתבאר בדעת הרמב"ם דרק בתש"ר "המצווה שיהיה מונח", ולעומת זאת בתש"י המצווה היא רק ההנחה או הקשירה. על פי זה, בפשטות היה צריך לומר שאלבא דהרמב"ם מצוות תש"י היא רק פעולת ההנחה, אין כל מצווה דהתש"י יהיו מונחים עליו כל היום, אלא רק התש"ר. וזה אינו, דהנה כתב הרמב"ם (תפילין כד, כו) וז"ל:

"אע"פ שמצותן ללבשן כל היום בשעת תפלה יותר מן הכל אמרו חכמים כל הקורא קריאת שמע בלא תפילין כאלו מעיד עדות שקר בעצמו וכל שאינו מניח תפילין עובר בשמונה עשה שהרי בארבע פרשיות צוה על תפילין של ראש ועל תפילין של יד וכל הרגיל בתפילין מאריך ימים שנאמר ה' עליהם יחירו"

והנה מכך שלא חילק הרמב"ם בין תש"י לתש"ר משמע בפשטות מלשונו דגם מצוות תש"י מצוותה ללבושה כל היום. וקשה, דלכאורה זה אינו כמו שהתבאר לעיל בדעת הרמב"ם דבתש"י המצווה היא רק פעולת הקשירה. וא"כ היאך אפשר לומר שהרמב"ם סבור דרק בתש"ר "המצווה שיהיה מונח"?

והנה כתב הגאון הרגוצ'ובי (צפנת פענח שם)¹⁴⁷, וז"ל:

"...ובזה מדויק מה דאנו מברכין 'להניח תפילין' על של יד. ובירושלמי (ברכות ג, ב) אמר שם דעל של ראש מברך 'על מצות תפילין', משום דבשל ראש לא הנחה הוא המצוה - רק שיהיה מונח. ומ"מ גם בשל יד מברך 'להניח' בקמץ ולא בפתח, משום דזה גורם לשל ראש שיהיה מונח משום ד'כל זמן שבין עיניך יהו שתיים'...ועיין שבת

¹⁴⁷ וראה גם גליוני הש"ס שם.

(קנג.) ושמן על ראשך עיי"ש¹⁴⁸, אך זה על תפילין של ראש. אך מ"מ צריך של יד משום
 "כל זמן שבין עיניך כו'..."

וביאור דבריו:

איתא בגמ' מנחות (לו.), וז"ל:

"...תנא כשהוא מניח מניח של יד ואחר כך מניח של ראש וכשהוא חולץ חולץ של
 ראש ואחר כך חולץ של יד. בשלמא כשהוא מניח מניח של יד ואח"כ מניח של ראש
 דכתיב "וקשרתם לאות על ידך" - והדר "והיו לטוטפת בין עיניך", אלא כשהוא חולץ
 חולץ של ראש ואח"כ חולץ של יד מנלן? אמר רבה רב הונא אסברא לי אמר קרא
 "והיו לטוטפת בין עיניך" - כל זמן שבין עיניך יהו שתים ("והיו - משמע שתים כל זמן
 שיהו בין עיניך יהו שתים כל זמן שאותן של ראש מונחים אותן של יד נמי מונחין
 אלמא דראש חליץ ברישא" - פרש"י)..."

והנה מדברי הגמ' מתבאר דכל זמן שתש"ר מונח על ראשו צריך גם תש"י מונח על ידו, ועל כן -
 "כשחולץ, חולץ של ראש תחילה". ומוכיח מכאן הגאון הרגוצ'ובי דכוונת הגמ' היא שחלק מן
 קיום ההנחה דתש"ר ("שיהיה מונח") הוא גם דתש"י מונחים על ידו. אך זהו (זה דתש"י צריכים
 להיות על ידו) רק פרט בתש"ר. כי זה שצריך להיות לבוש גם בשל יד כל הזמן הוא רק לפי
 ש"כל זמן שבין עיניך יהו שתים", היינו שאינו מצות השל יד, אלא פרט בקיום מצות של ראש,
 שיש דין מיוחד בתש"ר ש"כל זמן שבין עיניך יהו שתים", וחלק משלמות קיום תש"ר הוא
 דתש"י מונחים על ידו.

י. הסבר מחלוקת הרמב"ם ור"ת בפירוש הפסוקים

ועפ"ז תובן שיטת הרמב"ם (וכן שיטת הירושלמי לעיל סעיף ז¹⁴⁹):

הרמב"ם מפרש את הפסוק "והיה לאות על ידכה ולטוטפת בין עיניך כי בחזק יד הוציאנו ה'
 ממצרים" שממנו משמע לכאורה דגם בתש"י ישנה מצווה שיהיה מונח דבאמת גם בתש"י ישנה
 "מצוה שיהיה מונח" אולם זה רק כחלק (וכפרט) ממצות תש"ר - "כל זמן שבין עיניך יהו
 שתיים".

וזהו משום דמצונו סתירה מפורשת בין הפסוקים, דבפסוק בפרשת ואתחנן משמע דרק בתש"ר
 "המצווה שיהיה מונח" - "וקשרתם לאות על ידך והיו לטוטפות בין עיניך", ואילו בפסוק
 בפרשת קדש - "והיה לאות על ידכה ולטוטפת בין עיניך", משמע שבשניהם ישנה מצווה בכך
 שמונחות עליו. לכן, על כרחך יש לפרש ד"המצווה שיהיה מונח" היא רק בתש"ר, ואילו זה
 דהתש"י צריכים להיות מונחים (כדמשמע בפסוק בפרשת קדש) אין זה דין בתש"י, אלא זהו דין
 בתש"ר, ומש"ה כתב הרמב"ם ש"מצותן ללבשן כל היום", דהמצוה בלבישת התש"י היא פרט
 ממצות תש"ר.

אולם לעומת הרמב"ם, ר"ת מפרש באופן אחר:

¹⁴⁸ וז"ל הגמ' שם: "בכל עת יהיו בגדיך לבנים - אלו ציצית, ושמן על ראשך אל יחסר- אלו תפילין" (שהם שם
 משמן טוב דכתיב וראי כל עמי הארץ כי שם וגו' ותנא ר"א הגדול אומר אלו תפילין שבראש (ברכות ו.) - פרש"י).
¹⁴⁹ ואולי אפ"ל דהרמב"ם אזיל בתר שיטת הירושלמי. אולם ראה פני משה וכן ספר חרדים שם - שמפרשים דברי
 הירושלמי בעניין אחר. וצ"ע ואכ"מ.

אליבא דר"ת כוונת התורה בפסוק "והיה לאות על ידכה ולטוטפת בין עיניך", הוא (לא שתש"י זהו פרט בתש"ר אלא) דהן בתש"י והן בתש"ר "המצווה שיהיה מונח"¹⁵⁰, ויותר מכך - גם בתש"י אין מצווה בקשירה עצמה, אלא הקשירה היא רק ההיכי תימצי לקיום ההנחה על היד. ואילו מן הפסוק בפרשת ואתחנן - "וקשרתם לאות על ירך והיו לטוטפות בין עיניך", אין קשה מאום, דיש לפרש שנקטה התורה בלשון זו משום שישנו הבדל בין סוג הציווי שבפרשת קדש ("והיה לך לאות על ידכה"), לבין הציווי שבפרשת ואתחנן ("וקשרתם לאות על ירך")¹⁵¹.

וביאור העניין¹⁵²:

בפרשת ואתחנן המצוה היא על מעשה הקשירה של האדם - "וקשרתם לאות על ירך" ובזה באמת ישנו חילוק בין תש"י לתש"ר, דבתש"י ישנה קשירה מצד האדם ואילו בתש"ר לאו¹⁵³. לעומת זאת בפסוק "והיה לך לאות על ידכה" שבפרשת קדש הציווי הוא על ה"והיה" - דהיינו, שהתפילין יהיו לאות על ירך ולזכרון בין עיניך, ובזה אין כל חילוק בין תש"י לתש"ר, דבשניהם המצווה היא "והיה" - דהיינו "שיהיה מונח".

ובסגנון אחר קצת: אליבא דר"ת בפרשת ואתחנן הציווי הוא מצד הגברא ובזה ישנו חילוק בין תש"י לתש"ר בפעולת המצוה ואילו בפרשת קדש הציווי הוא מצד החפצא דהיינו עצם קיום מהות המצוה, ובזה אין כל חילוק בין תש"י לתש"ר, דבשניהם מהות קיום המצווה היא - "שיהיה מונח".

יא. סיכום המחלוקת

וא"כ על פי מה שהתבאר, שיטת ר"ת היא דהן תש"י והן תש"ר מצוותם היא מצווה נמשכת, דכל רגע ורגע שמונחים על ידו וראשו מקיים מצוות תפילין, והטעם שתקנו ברכה נוספת על תש"ר הוא על קדושתם היתירה ומפני שהם גמר המצווה.

לעומת זאת, שיטת הרמב"ם היא דבתש"י המצווה היא רק פעולת הקשירה ואילו בתש"ר "המצווה היא (רק) שיהיה מונח", אך חכמים לא ראו לתקן ברכה נוספת על קיום ההוויה בתש"ר וקדושתם היתירה.

יב. נפקא מינות מעשיות לאור מחלוקת הראשונים

ע"פ כל מה שהתבאר בשיטת הרמב"ם ובשיטת ר"ת, יש לומר נפקא מינא הלכה למעשה העולה מן שיטותיהם:

¹⁵⁰ ודוחק גדול לומר דר"ת סבור כהרמב"ם דמפרש את "והיה לאות" כפרט בתש"ר שהרי:
א. מדבריו בפסחים (ראה לעיל סעיף ה') משמע בפשטות דיש שיהוי דמצוה בתש"י עצמם ממש.
ב. ועיקר - מהא דלא הביא הטעם שמברכים עוד ברכה על תש"ר מפני דווקא בה יש שיהוי (דלכאורה טעם גדול הוא אפי' יותר מהטעם דקדושה יתירה) משמע דסבור דגם בתש"י יש שיהוי דמצוה כבתש"ר ממש, וע"כ מטעם זה א"א לתקן ברכה מיוחדת על תש"ר.

¹⁵¹ ואת העניין ד"כל זמן שבין עיניך יהו שתיים" י"ל שמפרש ר"ת בפשטות שא"ז מצד דתש"י הינם פרט בתש"ר, אלא זהו דין בסדר החליצה. וראה לקוטי שיחות הנסמן בהערה 40.

¹⁵² ראה לקוטי שיחות ח"ט, ואתחנן ב', סעיף ב'.
¹⁵³ דההידוק על ראשו אינו חשיב קשירה (וממילא פעולה מצד האדם).

ישנו דיון באחרונים¹⁵⁴ האם אדם חולה וכיוצ"ב שאינו יכול להניח לעצמו תפילין, האם אפשר שאדם אחר יניח לו התפילין¹⁵⁵. והנה, ע"פ מה שהתבאר יש לומר שהדבר תלוי במחלוקת הראשונים הנ"ל:

אליבא דשיטת ר"ת - דהן בתש"י והן בתש"ר המצווה היא שיהיו מונחים עליו - אין כל מניעה שאדם אחר יניח לחולה (ואפי' אין החולה מסייעו בפעולת ההנחה). דאע"פ שלמצוות שבגופו אין שליחות ולכן א"א לעשותם ע"י אחרים¹⁵⁶ - שאני הכא שקיום המצווה שבגופו הוא שהתפילין (הן תש"י והן תש"ר) יהיו מונחים עליו, (ופעולת ההנחה היא רק הכשר והיכי תימצי לקיום ההנחה) אזי שפיר מקיים את המצווה בגופו כדבעי.

אולם אליבא דהרמב"ם, דבתש"י המצווה היא פעולת הקשירה על ידו ותו לא, ובתש"ר המצווה שיהיה מונח - יש לומר בפשטות שאינו יוצא ידי חובה באם אדם אחר קושר התפילין על ידו, שהרי זוהי מצווה שבגופו שעליו לקשור בעצמו התפילין על זרועו, ומש"ה אינו יוצא יד"ח ע"י אחרים שמניחים עליו, דבמצוות שבגופו לא מועילה שליחות. רק בתש"ר, שהמצווה שבגופו היא בכך שמונחים על ראשו ופעולת ההנחה היא רק הכשר והיכי תימצי לקיום המצווה אפשר שאדם אחר יניח לו - שהרי אין המצווה פעולת ההנחה. אולם י"ל שאליבא דהרמב"ם (אע"פ שאינו מקיים מצוות תש"י כשאחר מניח לו), אעפ"כ יניח לו גם תש"י, משום שתש"ר צריכים להם - "כל זמן שבין עיניך יהו שתיים" - וכמו שהתבאר לעיל (סעיף ח') באריכות.

והנה כתב השו"ע (כה, ט), וז"ל:

אסור להפסיק בדיבור בין תפלה של יד לתפלה של ראש, ואם הפסיק, מברך על של ראש: על מצות תפילין.

וכתב הרמ"א, וז"ל:

ולדין דנוהגין לברך שתי ברכות אף אם לא הפסיק, צריך לחזור ולברך על של ראש להניח [ו]גם על מצות.

ומתבאר דמין המחבר פסק כשיטת הרמב"ם (ורש"י), ואילו הרמ"א פסק כשיטת ר"ת.

¹⁵⁴ ראה פסקי תשובות (כו, ג) - ובהנסמן שם בהערות 16-17.

¹⁵⁵ וראה שו"ת הר צבי (א, כג) וז"ל: "נשאלתי מאיש ת"ח, שהניח תפילין ואח"כ הרגיש שבית יד חלוקו נתחב ומפסיק בין תפילין של יד לבשרו, אם מחויב הוא לחלצם ולחזור ולקשרם מחדש משום תעשה ולא מן העשוי... אלא דיש לעיין אם הקשירה היא מגוף המצוה או שעצם המצוה היא רק מה שמונח על היד והקשירה אינה אלא הכשר למצות ההנחה, וכן נראה מלשון הברכה אשר קדשנו במצותיו וצונו להניח תפילין ואינו מברך לקשור תפילין ויש קצת ראייה לזה מההיא דע"ז (לט.) ר"ש בן אלעזר אומר מעשה באשה אחת שנישאת לחבר והיתה קושרת לו תפילין על ידו. ועיין בתוס' מנחות (מב, ד"ה מנין), שכתבו: משמע שאשה כשרה ולא אמר כל שאינו בלבישה אינו בעשייה דהא לא כתיב בגופה לבישה אלא בכלאים ומילתא אחריתי היא וגבי תפילין דרשי כה"ג, עכ"ל. דנראה דהוקשה להתוס', דלמ"ל קרא לפסול בעכו"ם, תפ"ל דגם אשה פסולה משום שאינה בלבישה ומכש"כ עכו"ם, ותיירצו דאשה כשרה משום דלא כתיב לבישה בציצית, אבל גבי תפילין דרשינן כה"ג, וקשרתם דכתיב בתפילין הול"ל דאשה פסולה דלאו בת קשירה היא, אלא ע"כ הא דאשה קושרת הוא משום דאין הקשירה וההידוק חלק מן המצווה אלא ההנחה שלאחר ההידוק בלבד, היינו שמצות הנחת תפילין היא שיהיו התפילין קשורים על ידו וראשו, וממילא דאין בזה משום תולמ"ה...יש להוכיח מברייאת מנחות (לו:) היה רוצה לצאת לדרך בעוד לילה, מניחן, וכשיגיע זמנם ממשמש בהם ומברך. ועיין בב"י ובטור (סימן ל), שלדעת רבינו פרץ אתיא ברייתא זו כמ"ד לילה לאו זמן תפילין, ולמה לא נזכר שצריך לחלצם ולקשרם שנית משום שנועשה בלילה דלאו זמן תפילין וכדי שלא יהא בזה משום תולמ"ה וגם כדי לא לבטל את הקשירה וההידוק שהם חלק מן המצווה, אלא מוכח שעיקר מצות הנחת תפילין הוא שיהיו התפילין קשורים ומונחים על ידו וראשו ולא הקשירה וההידוק... עיי"ש. - אולם ע"פ המבואר בפנים זוהי גופא (האם ישנה מצווה בפעולת הקשירה או בכך שמונחים על ידו) מחלוקת ראשונים, ולכן צ"ל לפענ"ד כפנים (ותמיהני דלא ראיתי לע"ע אף אחד שהעיר זאת).

¹⁵⁶ ראה תוס' ר"ד (קידושין מב: ד"ה שאני התם).

וא"כ לפי עניות דעתי נראה לומר, דלספרדים ההולכים ע"פ פסקי מרן המחבר, במקרה של חולה שאינו יכול להניח אלא ע"י אחר – יניח לו תש"י ותש"ר ויברך החולה רק ברכת להניח על תש"ר¹⁵⁷. ואילו לבני אשכנז ההולכים ע"פ פסקי הרמ"א, יניח לחולה תש"י ותש"ר, ויברך החולה ברכת 'להניח' על תש"י, וברכת על 'מצות' על תש"ר.

¹⁵⁷ דברכת על מצוות (אליבא דהרמב"ם ורש"י) היא על גמר המצווה שהוא חל בתש"ר (ראה לעיל הערה 19), והכא מצוות תש"ר אינה גמר המצווה דהיא המצווה היחידה, דאין מקיים כלל מצוות תש"י. וברכת להניח יכולה לחול גם על של תש"ר דמשמעות הברכה היא (גם אליבא דהרמב"ם) מצווה נמשכת – ראה דברי הגאון הרגוצ'ובי לעיל סעיף ח', וראה לעיל הערה 17.

ואע"פ דבשיטת רש"י אין ידוע האם תש"י המצווה היא פעולת המצווה, או בכך שמונחים על ידו, ה"ז ספק ברכות להקל (תוס' ברכות יב. ד"ה לא לאתויי) ומש"ה לספרדים יברך ברכה אחת ('להניח') על של ראש.